

**«ЕРЕСИАРХ УКРАИНСКОГО ДВИЖЕНИЯ»
(РЕЦЕПЦІЯ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ
М. ГРУШЕВСЬКОГО
В РОСІЙСЬКОМУ ПРАВОМОНАРХІЧНОМУ
СЕРЕДОВИЩІ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ ст.)**

Серед багатьох проблем, котрі постають перед дослідником при зверненні до особливостей сприйняття творчої спадщини М. Грушевського у середовищі його сучасників, чи не найбільше труднощів викликає з'ясування процесу її ідеологізації. Адже у такому випадку доводиться враховувати широке контекстуальне тло становлення ідеологічних парадигм, їх взаємовпливи та модифікації. Одним із найяскравіших проявів ідеологізації творчості М. Грушевського за його життя було її осмислення з позицій представників російського правомонархічного руху кінця ХІХ — першої третини ХХ ст. Незважаючи на загальну опрацьованість проблеми генези правомонархічної ідеології, діяльності її прихильників на Наддніпрянщині та розгорнутій ними боротьбі з українським культурно-науковим і суспільно-політичним рухом¹, персональний вимір питання залишається малоз'ясованим. Втім, саме на чільні постаті українського Олімпу спрямовували свій полемічний запал їх опоненти з багатьох політичних таборів. При цьому чи не найбільше такої специфічної «уваги» дісталася загальноновизнаному на початку ХХ ст. лідеру українства Михайлу Грушевському. Його постать стала своєрідною призмою, що фокусувала розрізнені оцінки проявів модерного українського життя, пробуджуючи зацікавленість ним у різноманітних інтелектуальних та політичних колах. Висвітлення окресленої проблеми дозволить, на наше переконання, не тільки збагатити уявлення про суспільно-політичне життя на Наддніпрянщині в першій третині ХХ ст., але й поглибити розуміння російської рецепції як українства загалом, так і творчості одного з його найвидатніших представників, зокрема².

Переїхавши до Львова в 1894 р., М. Грушевський розгорнув активну науково-організаційну діяльність, що одразу привернула до нього прискіпливу увагу опонентів українства з правонархічного табору. В їх критичних відгуках, фактично, було започатковано традицію ідеологізації спадщини автора «Історії України-Руси». Наприклад, уже при характеристиці змісту томів «Записок НТШ», що наприкінці XIX ст. з'явилися за редакцією М. Грушевського, прибічники «єдинонеделимства» на перший план поставили не фаховий рівень публікацій, а зосередилися виключно на політико-ідеологічній складовій національно-культурної діяльності, що була розгорнута під керівництвом голови НТШ в Галичині. У цьому контексті наголошувалося на непридатності української мови для наукових студій, згубність для цілісності Російської імперії тієї роботи, яку проводили українці Австро-Угорщини³. Особливою активністю у формуванні негативного образу науково-дослідної діяльності галицьких українців відзначився професор університету святого Володимира та київський цензор Тимофій Флоринський, котрий у своїх оглядах слов'янознавчої літератури українській мові (за термінологією автора — «малорусському наречію») відводив роль виключно інструмента побутової комунікації, відмовляючи їй у праві обслуговувати високі сфери культури та науки⁴.

Від теоретичних постулатів Т. Флоринський нерідко переходив до практичної реалізації своїх переконань. Так, під час підготовки Київського археологічного з'їзду, саме він наполіг на забороні львівським ученим виголосити свої доповіді рідною мовою, навіть попри те, що згоди було досягнуто у керівництва Петербурзької Академії наук. Така позиція організаторів з'їзду викликала справжній скандал в наукових і демократичних колах Росії та Західної Європи й стала зручним приводом обговорити складне становище української мови та культури в Російській імперії. Додатковим імпульсом для такого обговорення стала публікація в XXXI і XXXII томах «Записок НТШ» рефератів галицьких учених, які планувалося виголосити на XI Археологічному з'їзді у Києві. У бібліографічному огляді «Киевской Старини» підкреслювалося: «...Можна без перебільшення сказати, що проведений з'їзд багато втратив, оскільки був позбавлений

можливості познайомитися з досить солідними науковими працями галицьких учених»⁵.

Скандал довкола мовної цензури на Київському з'їзді привернув увагу до рефератів львівських українців також оглядачів центральних російських часописів, які практично одностайно засудили позицію Т. Флоринського та його однодумців. Висловлювалося загальне обурення, що позиція однієї людини «забарвлює всю російську науку у зовсім невластиві для неї кольори». Наприклад, на сторінках бібліографічного відділу «Вестника Всемирной истории» йшлося: «Нічого й говорити, що в цих рефератах найбільш витончене око не віднайде ані найменших слідів «сеничкиної отрути» й лише поліційна запопадливність може побачити «сепаратизм» у намаганні галицько-українських учених читати ці реферати своєю рідною мовою...»⁶. Поведінка Т. Флоринського та його однодумців, котрі «звикли плутати «два відмінних ремесла» — науку та розшук», обурювався оглядач «Вестника», призвела до загального спротиву в середовищі слов'янських учених, котрі майже одноголосно засудили не лише дії київського професора, а в його особі й усю російську науку⁷.

Висунуті Т. Флоринському звинувачення у російській, західноєвропейській та українській науковій періодиці у привнесенні до науки поліційних обмежень змусили його давати необхідні пояснення. У кількох статтях, опублікованих на сторінках «Киевлянина» та передрукованих низкою інших правомонархічних видань, Т. Флоринський наголошував, що його практична участь у заборонних акціях щодо українського слова на Наддніпрянщині є прямим наслідком наукового переконання у штучності надання права українській мові обслуговувати сфери високої культури⁸. Ці публікації викликали хвилю публіцистичних виступів по обидва боки Збруча та привернули увагу широкої громадськості не лише до становища української мови, але й до українських наукових і просвітніх організацій, діяльності провідних українських діячів, в тім числі і до М. Грушевського⁹. Зауважимо, що своїми українофобськими публікаціями та практичною діяльністю щодо поборювання будь-яких проявів українського культурного життя на Наддніпрянщині на посаді київського цензора Т. Флоринський здобув досить специфічну

славу в демократичному інтелектуальному середовищі Російської імперії. Так, коли в 1905 р. вийшов збірник на його пошану, оглядач «Русской мысли» висловив своє здивування з приводу вшанування людини, котра за свою громадську діяльність заслугує винятково засудження, та в'їдливо зауважив, що в книзі «не вистачає тільки якої-небудь значної передовиці про малоросійську та польську зраду»¹⁰.

Прикметно, що з антиукраїнськими виступами Т. Флоринського цілком солідаризувалися галицькі москвофіли, передруковуючи на сторінках «Галичанина» його праці¹¹. З друкарень русофільських культурно-освітніх установ, як-от Галицько-руська матиця та Ставропігійський інститут, значними накладми виходили численні опуси київського професора та його однодумців¹². Символічно, що в своїй критиці суспільно-політичної та наукової діяльності М. Грушевського галицькі москвофіли досить часто, глузуючи, називали останнього «майбутнім президентом української республіки»¹³.

Активізація культурно-наукової діяльності М. Грушевського на зламі ХІХ-ХХ ст., його швидке занурення в громадсько-політичну працю, а особливо намагання віднайти можливості для популяризації своїх історіографічних ідей в російському інтелектуальному середовищі викликали зростаюче занекоєння в правомонархічному таборі. Яскравим прикладом тут слугує реакція його представників на появу в академічному збірнику відомої статті «Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства». Полемічно сприйнята в колі російських учених, вона викликала обурення у націоналістичному середовищі. Найбільш рельєфно цю позицію в своєму огляді славістичної літератури представив Т. Флоринський. Він наголосив на помилковості та шкідливості допуску української мови до академічних видань та засудив сам факт «покровительства» над українським культурним рухом з боку деяких російських учених¹⁴. Окремо київський професор зупинився на концептуальних засадах статті, відмовивши їм у науковості. У висліді автор закликав російських істориків «дати належну оцінку праці Грушевського». Зауважимо, що висловлені в огляді Т. Флоринського тези були згодом широко розтира-

жовані прихильниками правомонархічної ідеології¹⁵. Адепти останньої побачили також у публікації могутній ідейний підтекст, вважаючи висловлені у ній наукові положення підставою для розвитку «сепаратистських тенденцій» в середовищі української інтелігенції країни. Були серед них і такі, що з позиції постулатів «теорії змови» намагалися показати шкідливість і згубність сепаратного тлумачення історичних доль двох сусідніх народів, апелюючи до класичної слов'янофільської тези про «зовнішню загрозу» для слов'янства. «Невже старовинна слов'янська ворожнеча, що завдала стільки шкоди слов'янам, — писав один із рецензентів статті М. Грушевського, — буде безкінечно продовжуватися також у середовищі російського народу, і замість спільної культурної праці будемо чути вигуки: ми самі по собі, а ви самі по собі: ми українці, а ви великоруси — нам до вас ніякого діла немає! Хто, кінець кінців, залишиться у виগ্রаші, як не вороги слов'янства»¹⁶.

Ще гостріше опоненти українства відреагували на появу в Російській імперії перших історичних книг М. Грушевського, що уможливила спочатку «урядова весна» кн. Святополка-Мирського, а згодом знесення заборони української мови. Так, після виходу «Очерка истории украинского народа» на нього з'явилися численні відгуки представників російського інтелектуального життя, стурбованих активізацією українського громадського та культурного руху в Російській імперії та невдоволених тими поступками, які зробив царат у сфері своєї української політики. Книгу М. Грушевського такі оглядачі сприйняли як справжній виклик державному устрою та цілісності «російського народу». У своїх відзивах вони зосередилися на ранньоісторичній реконструкції львівського професора, завзято полемізуючи з його тезами про етнічну самобутність українців, виведення їхньої генези від антських племен, бачення давньоруської культури як питомо української тощо. Замість конкретних аргументів на користь своїх поглядів, такі оглядачі зазвичай послуговувалися емоційними випадками, нерідко наповненими образливими для українців епітетами. Наприклад, один з таких критиків «Очерка» — М. Павлов — на сторінках харківського журналу «Мирный труд» (редагованого головою місце-

вого відділу «Русского собрания» професором О. Вязгіним), розглянувши ранньоісторичну модель українського вченого, категорично заявив, що «весь наведений набір учених фраз і наукових слів пана Грушевського виявляється нісенітницею», та висловив переконання, що праця останнього «не отримає розповсюдження у середовищі свідомих російських читачів просто через безглуздість змісту»¹⁷. Прикметно, що ця рецензія, як і решта упереджених критичних відзивів, які з'являлися на праці львівського професора в російській періодиці, досить оперативно була передрукована львівським «Галичанином». У передмові до другого видання «Очерка» М. Грушевський назвав ці критичні відзиви на його працю «голосами из оврага».

Публікація нових історичних праць М. Грушевського російською мовою змушувала опонентів українства з правомонархічного табору шукати все нові аргументи у полеміці з ідеями львівського професора. Так, появі перекладного першого тому «Історії України-Руси» під титулом «Киевская Русь» було присвячено окреме засідання київського «Клуба Русских Националистов», на якому професор І. Сікорський прочитав доповідь «Русские и украинцы (Глава из этнологического катехизиса)». Як свідчить назва доповіді, І. Сікорський зосередився на критиці етнологічної теорії М. Грушевського, заперечивши обґрунтовану в книзі концепцію самостійності українського народу як окремої етнічної групи, що за багатьма антропологічними параметрами відрізняється від сусідніх етносів. Навівши низку своїх аргументів, отриманих на підставі порівняння антропометричних даних населення північноросійських та українських губерній, автор дійшов висновку, що ««Україна» та «Українці» — це термін радше географічний і політичний, але не антропологічний чи етнічний. Очевидно, що частина території південносхідної Європи без належних підстав відведена пр. Грушевським під «Україну», а її населення зараховане до «Українців», але ці Українці антропологічно нічим не відрізняються від російського населення»¹⁸. Далі І. Сікорський докладно обґрунтовує власну теорію етногенезу на східноєвропейському просторі, доводячи, що будь-які твердження про існування окремого українського народу та його мови недоречні. Патетично полемізуючи з україн-

ським ученим та відкидаючи його інтерпретацію історичної долі топонімів «Русь» та «Україна», автор стверджував: «Проф. Грушевський хоче замінити для нас історію політичними вченнями. Можливо, комусь дуже необхідно, щоби Росія в своєму минулому була Україною, а росіяни українцями, та тільки цього ніколи не було насправді»¹⁹. Доповідь І. Сікорського, що оперував численними науковими даними, була з великим зацікавленням сприйнята в правомонархічному таборі та розрекламована в численних чорносотенних виданнях²⁰.

Взагалі, можемо відзначити своєрідну тенденцію: що інтенсивніше М. Грушевський переорієнтував свою діяльність на підросійську Україну й що більше зростала ступінь його інтеграції в російський інтелектуальний простір, то активніше діяли його опоненти із правоконсервативного табору, вправляючись у численних працях у дотепності щодо критики історико-теоретичних засад українського руху та віднайденні все нових контраргументів. Вони намагалися всіляко дискредитувати громадсько-політичну та культурно-наукову працю львівського професора, наголошували на руйнівному впливі його історичних творів на цілісність сприйняття «звичайної схеми» російської історії, яке, на їхнє переконання, матиме негативні для імперії суспільно-політичні наслідки.

Особливо активно таку «викривальну» роботу проводили київські правоконсервативні кола на чолі зі згадуваним Т. Флоринським та газетою «Киевлянин»²¹. Останній у своїх оглядах славістичної літератури на сторінках київських «Университетских известий», а також в окремих працях (наприклад, «Малорусский язык и «українсько-руській» літературний сепаратизм» та «Зарубежная Русь и ея горькая доля») оголосив науково-дослідну працю М. Грушевського та його співробітників по НТШ «тенденційною за задумом та втіленням», а всю суспільно-політичну діяльність львівського професора назвав шкідливою для традиційного державного устрою²². «Верховним вождем українства» та гарячим прихильником ідеї української автономії Т. Флоринський називав автора «Історії України-Руси», наголошуючи, що той «багато попрацював на користь «українського» сепаратизму в Галичині та тепер переніс свою діяльність у межі нашої

Малоросії. Він голосніше та наполегливіше багатьох своїх товаришів вимагає автономії України»²³. Аналізуючи публіцистику М. Грушевського, київський професор переконає читача у значній надуманості більшості його політичних ідей. Ці тези Т. Флоринського ретельно підтримали у середовищі прихильників державного централізму та ідеї панславізму, прикладом чого можуть бути відзиви на праці останнього на сторінках віденського «Славянського века»²⁴.

Незважаючи на активність київських націоналістів щодо створення негативного образу науково-культурної діяльності галицьких українців під проводом М. Грушевського, відзначимо, що вчений дедалі успішніше інтегрувався в російській інтелектуальний простір — його запрошували до співпраці у провідних російських часописах, а творчі ідеї вченого осмислювалися в працях російських істориків. Зазначимо також, що на сторінках ліберальної періодики в Російській імперії випадки представників правомонархічного табору гостро критикувалися²⁵. Наприклад, оглядач «Етнографического обозрения», характеризуючи найбільш промовисті тези згадуваних праць Т.Флоринського, заявив, що вони є ілюстрацією того, як «люди науки іноді бувають дуже лихими та шкідливими для народної справи і для самої науки публіцистами»²⁶. Зауважимо, що антиукраїнство Т.Флоринського було критично сприйняте й далеко за межами Російської імперії. Оглядачі праць київського професора дивувалися з його нестриманості при обговоренні української проблематики, підкреслювали політичну вмотивованість усієї дослідницької праці²⁷.

Проте політична реакція в Російській імперії щодо українського питання доволі часто брала верх, а демократичні почи- нання загальмовувалися. Яскравим виявом такої реакції стала голосна кампанія з недопущення М.Грушевського на кафедру російської історії у Київському університеті, що звільнилася після смерті Петра Голубовського в 1907 р. У виступах київської шовіністичної преси найповніше вираження отримало імперське бачення наукової діяльності М. Грушевського. Українському вченому закидали крайню тенденційність у висвітленні низки наукових проблем. Особливо ж дошкуляли київським «патріо-

тичним партіям і союзам» тези М. Грушевського про історичні права українців на давньоруську цивілізаційну спадщину. Нерідко критика зводилася до абсурдних звинувачень на кшталт слабкого знання львівським професором російської мови або вульгарних характеристик на зразок «учений-брехун». Останній випадок, що прозвучав у газеті «Закон и правда», навіть став предметом декількох судових засідань²⁸. Попри розгорнуті у пресі виступи на захист М. Грушевського та його наукової діяльності, ініційовані українськими колами Києва, кафедри вчений так і не отримав²⁹. Відзначимо також, що виключно з політичних мотивів, як про це свідчить кореспонденція київського генерал-губернатора Сухомлинова, львівського професора не було затверджено членом Київської археографічної комісії³⁰.

Зростання напруги в європейській політиці на початку 1910-х років, а також активізація українського національного руху в Галичині та на Наддніпрянщині призвели до збільшення критичності його сприйняття в російських націоналістичних колах. Представники останніх побоювалися перетворення українського руху з регіонального феномену на самостійний чинник європейської політики та розігрування «української карти» супротивником у близькому міжнародному конфлікті. Це спричинило появу численних тенденційних публікацій, в яких піддавалися критиці основні постулати українського національного проекту, в тому числі і теоретичні засади, сформульовані М. Грушевським у багатьох історичних і публіцистичних працях. В Російській імперії така «викривальна» діяльність набула особливого розмаху, оскільки була підтримана на державному рівні. Про сприяння своїм діям з боку влади писали, наприклад, у власному «Збірнику» представники Київського клубу російських націоналістів, які на зібраннях завзято вправлялися в критиці історичних поглядів М. Грушевського, котрого називали не інакше, як «головою всієї мазепинської партії»³¹.

Яскравим прикладом антиукраїнських праць, що набули значного поширення в Російській імперії напередодні вибуху війни, слугує значна за обсягом книга київського цензора, лікаря за фахом, Сергія Щоголева «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма», що з'явилася друком

в 1912 р. Праця мала вигляд докладного інформатора про установи, видання та особи, котрі хоч якось долучилися до українського культурного та суспільно-політичного життя в Росії та за кордоном. Чи не найбільше уваги в книзі було відведено аналізу наукової та суспільно-політичної діяльності М. Грушевського, якого автор назвав «єресіархом сучасного українського руху»³². У своїй критиці наукової, організаційної та суспільно-політичної діяльності львівського професора С. Щоголев не був оригінальним, а лише сумлінно узагальнив і переповів поширені в російській націоналістичній літературі оцінки. Особливого обурення при характеристиці історичних поглядів М. Грушевського у С. Щоголева викликало схвальне сприйняття багатьма російськими вченими «українського імперіалізму» автора «Історії України-Руси». Це, на його переконання, легітимізувало в науці альтернативний погляд українського дослідника на минуле східноєвропейського середньовіччя та додавало працям останнього авторитетності в очах пересічного читача. «Прихильність критики надала п. Грушевському не лише можливість, але й право зверхньо дивитися на всіх російських істориків, що наважилися визнати Київський княжий період загальноросійським», — зауважив автор³³. Загалом погляди С. Щоголева на історичні концепції М. Грушевського були типовими для представників російського праворадикального табору, про що свідчать численні схвальні відзиви у російській чорносотенній періодиці³⁴. Довідниковий характер книги С. Щоголева зробив її також популярною у поліційному середовищі, представники якого використовували зазначену працю як інформатор для боротьби з українським рухом. Ця обставина, поряд з українофобським змістом книги, викликала хвилю обурення в російській та українській демократичній пресі, що однозначно кваліфікувала «Украинское движение» як донос³⁵. Цікаво, що з такою оцінкою, відповідаючи на звинувачення, погодився й сам автор, перевидавши скорочений варіант книги в 1914 р.³⁶

З початком Першої світової війни увага до українського питання в Росії помітно зросла. Не лише офіційні кола, але й багато представників громадськості відверто негативно поставилися до діяльності галицьких українців щодо підтримки Центральних

держав. В умовах посилення патріотичної риторики та військової цензури ставлення до українства та його лідера було гранично критичним навіть з боку представників ліберально-демократичного крила російської публіцистики. У публікаціях, присвячених українській проблемі, прямо вказувалося на морально-ідейну причетність М. Грушевського до формулювання національних постулатів, які стали програмовими в діяльності багатьох українських організацій у Східній Галичині. Російська правомонархічна преса захилялася статтями про небезпеку «мазепинського руху» та «підступність малоросів», закликала до рішучих дій щодо переслідування українських діячів, передусім М. Грушевського. Київський відділ «Союза русского народа» навіть звернувся до міністра внутрішніх справ із заявою про недопущення вченого на територію Російської імперії³⁷. Згадуючи тогочасні події, О. Лотоцький писав: «Брехливі нагінки на М[ихайла] С[ергійовича] не переставали. Ще до війни київські націоналісти звивали до начальства, щоб йому заборонено приїздити в Росію. Але спеціальним об'єктом обмовної какофонії їх став він з початком війни, коли політичні противники його заповзялися до-щенту знищити «мазепинство»³⁸.

Після арешту М. Грушевського київські шовіністичні видання крізь призму чорносотенної ідеології критикували і громадсько-політичну, і науково-організаційну діяльність львівського професора. При характеристиці його історичних концепцій тиражувалися оцінки, висловлені у попередній період боротьби з проявами українського життя на Наддніпрянщині. Під час слідства, поряд із прискіпливою увагою до суспільно-політичного вектору діяльності М. Грушевського, йому висувалися також звинувачення й ідеологічно-наукового характеру — цілковито у дусі праць С. Щоголева³⁹.

Про тональність і стилістику антиукраїнських виступів київської преси може свідчити стаття професора Київського університету св. Володимира Юліана Кулаковського «Русским людям, именующим себя «украинцами», в якій автор, пов'язавши наукові зацікавлення та педагогічну діяльність львівського професора з його громадсько-політичною практикою, закинув останньому причетність до організації українських добровільних військових

формувань та їх участі у боях на боці Австро-Угорщини на тій підставі, що серед стрільців було багато учнів М. Грушевського — студентів Львівського університету. «Тепер, — писав київський професор, — коли його учні наповнили галицький легіон і вихваляються пролиттям крові російського солдата, — тепер оголюються з цілковитим жахом плоди того посіву, котрий зробив п. Грушевський. Нехай напоумить ця кров наших «українців». Час їм пояснити, що ідеї п. Грушевського ведуть їх не до свободи, а загрожують перетворити на погній для німецької культури»⁴⁰. Окреме місце у своєму виступі київський професор відвів критиці наукової діяльності українського вченого, назвавши її «величезною та дуже напруженою працею в галузі фальсифікації російської історії». Зосередившись на «Ілюстрованій історії України», Ю. Кулаковський вже звично для представників правомонархічного табору дорікнув М. Грушевському у намаганні знищити «единство русского народа».

Відповідаючи на ці звинувачення, М. Грушевський, перебуваючи у непевній ролі політичного засланця, змушений був виправдовуватися на сторінках газети «Речь». Він вкотре підкреслив, що мету своєї діяльності вбачав у перебудові Росії на конституційних засадах, а не її територіальний розкол. У статті було резонно зауважено: якщо йти за логікою Ю. Кулаковського, його самого можна звинуватити в українофільській діяльності М. Грушевського як колишнього студента університету св. Володимира⁴¹. Що ж до критики Ю. Кулаковським концептуальних підстав «Ілюстрованої історії України», учений демонструє необережність опонента у використанні цитат, намагання за будь-яку ціну спотворити авторські думки.

Падіння царату, постання Центральної Ради, її демократична політика в національній сфері, проголошення абсолютною цінністю права на самовизначення народів спричинили появу низки полемічних публікацій, в яких відновилося активне у дореволюційний час обговорення минулого та актуального стану українства з урахуванням нових політичних реалій. Знесення цензурних обмежень і небачена перед тим свобода слова надали цим виступам особливої відвертості та загостреної полемічності. Про ці часи дещо пізніше учений згадував: «Вороги українства,

які і давніше пеклом на мене дихали, в своїм засліпленню, вважали мене творцем і українського руху і винахідником української мови, тепер особливо всіли на мене з своїми лайками й погрозами»⁴². Оскільки при такому комплексному осмисленні феномену українства на теренах колишньої Російської імперії оминути інтелектуальний доробок М. Грушевського було неможливо, то часто спалахувала пряма чи опосередкована полеміка з його історичними концепціями.

Опоненти культурно-наукової та державотворчої діяльності М. Грушевського особливо помітно активізувалися після появи Третього універсалу Центральної Ради, яким було проголошено постановня Української народної республіки. Адже «опереткова», за висловами противників українства, діяльність київських українців дала цілком неочікувані для них серйозні результати. Проявом такої стурбованості стала поява значної кількості публіцистичних виступів, в яких доводилася безпідставність державотворчих домагань українців, всіляко дискредитувалися лідери українства, зображувані як аморальні та корисливі інтригани. В центрі цієї критики очікувано опинився тогочасний лідер українського життя М. Грушевський. Уяву про акценти, які в той час розставляли прихильники «єдинонеделимства» в заочній полеміці з автором «Історії України-Руси», дають, наприклад, матеріали заснованого в 1918 р. періодичного збірника «Малая Русь». Видання, за словами його редактора В. Шульгина, було присвячене єдино «відновленню історичної правди»⁴³, у першу чергу — розвінчання наукових концепцій М. Грушевського, що лягли в основу програми політичного українства. Сучасний стан торжества українського життя, на думку редактора, став можливим передусім внаслідок невиправданної поблажливості російських істориків до результатів праці їх українського колеги, що дозволило тому здобути незаслужений авторитет в очах наукового співтовариства. «Після періоду, під час якого безроздільно панував професор Михайло Грушевський, — тведив В. Шульгін, — й стала можливою та грандіозна омана, при якій ми присутні в 1917 році. Насипано високий курган брехні»⁴⁴.

Автори більшості публікацій першого випуску цього видання послідовно реалізували поставлене в редакційній передмові зав-

дання. При цьому в центрі критики авторів стало перебували історичні погляди М. Грушевського. Наприклад, А. Савенко звернувся до історичної термінології автора «Історії України-Руси», доводячи неправомірність вживання ним етноніму «українці» та відстоюючи тезу про національну єдність слов'ян від Карпат до Уралу. Автор наголошував, що «тільки після того, як політик в Грушевському остаточно перемиг ученого, він вирішив відріктися від славного імені наших предків та назвати малоросів «українцями»⁴⁵. Тези А. Савенка поглибив у своїй статті «К вопросу о национальном имени Южной Руси» Б. Щеглов⁴⁶.

Концептуальну та термінологічну полеміку з М. Грушевським на сторінках «Малой Руси» було перервано наступом на Київ більшовицьких військ Муравйова. Другий випуск збірника, що з'явився по поверненню до столиці діячів Центральної Ради, було присвячено описові численних нещасть, котрі зазнали кияни в дні більшовицького терору. Втім, спільний ворог не зміг об'єднати прихильників та противників української самостійності. Останні були схильні вбачати причину більшовицької інтервенції саме у незалежницькій політиці М. Грушевського та його найближчого оточення, що нібито й спровокувало агресію північного сусіда. На сторінках другого випуску «Малой Руси», наповненого оповіданнями про звірства більшовиків, знайшлося місце й для неприхованих зловтішань з приводу особистих нещасть М. Грушевського, передусім, знищення багатоповерхового родинного будинку. Так, одна з анонімних авторок видання піднесено оповідала про те, як, попри загрозу власному життю, декілька разів приходила милуватися грандіозною пожежею, що не вщухала більше доби. «Спалене прокляте гніздо чаклуна», — пафосно резюмувала вона⁴⁷. Навіть обкладинка другого випуску була ілюстрована зображенням палаючого будинку Грушевських, стилізованого під затиснений у руці смолоскип.

Щойно окреслені традиції критичного обговорення творчої спадщини М. Грушевського з позиції радикального заперечення культурної та політичної самобутності українства були поглиблені в 20-х роках в російському емігрантському середовищі. Велика хвиля еміграції інтелектуалів з теренів колишньої Російської імперії на Захід, а також необхідність осмислення не-

давніх трагічних подій революції та більшовицького терору відродили в емігрантському середовищі широке обговорення між-національної проблематики з висоти нового історичного досвіду. Особливої гостроти, з огляду на складнощі становлення нової моделі національних взаємин у часи війни, набули дискусії довкола українсько-російських стосунків. Російські публіцисти, оперуючи концептом «зради», схильні були звинувачувати українських провідників у фатальному для долі імперії розвитку подій. Прямо вказувалося, що український рух, фінансований та інспірований ворогами Росії, був спрямований на руйнування цілісності країни, а українські лідери називалися не інакше, як платними агентами ворожих країн. При цьому особлива увага була прикута до історико-ідеологічних підстав українського національного руху. У цьому контексті відродилася критика історичних концепцій та суспільно-політичної практики М. Грушевського, який в очах російської еміграції надалі залишався найбільш авторитетним представником українства. За своїм змістом ця критика була сумішшю попередніх правомонархічних гасел та сформульованої у часи війни тези про «масонську змову» проти Росії, в якій одна з провідних ролей відводилася українським лідерам. Змальовуючи цю ситуацію у листі до К. Студинського, М. Грушевський зазначав: «Останніми місяцями, слідячи за славист[ичними] закордонними виданнями — оскільки їх можна, NB дістати, — я бачу, як Общероси знову збили українську проблему в науці до розмірів мінімальних, до вигляду якихось ненаукових фантазій і под[ібне]. Рос[ійські] учені-емігранти, що розтіклись по всьому світу і їм скрізь дають місце, просто з мотивів гуманітарних, може несвідомо використовують се для скріплення і поглиблення ідеї єдиної Русі... Влітає, розуміється, при тім особливо міні»⁴⁸.

Як приклад таких публікацій наведемо книгу князя Олександра Волконського «Історична правда та українофільська пропаганда», що з'явилася французькою, італійською та російською мовами в 1920 р. в Турині. Свою працю автор бачив як спробу протидії «українській пропаганді» на Заході. У дусі правомонархічних гасел початку ХХ ст. О. Волконський характеризує весь український рух як винятково штучний витвір ворожих Росії

країн, передусім Німеччини. Окреме місце у своїй книзі він відводить критиці української ідеології в її історичному та політичному вимірах, що, на думку автора, знайшла послідовне втілення у працях М. Грушевського. Як і його попередники з правомонархічного табору передвоєнних часів, О. Волконський беззастережно критикує історичну схему українського вченого, його наукову термінологію (передусім вживання топоніма «Україна»), закидає відсутність фахового сумління, недобросовісність у ставленні до джерел, що призвело до викривлення всієї ретроспективи східнослов'янського минулого⁴⁹. Особливий акцент у книзі робився на демонстрації штучності виникнення та розвитку українського національного руху. «Австро-німецьке походження легенди про існування особливого українського народу не підлягає сумніву, — підкреслював О. Волконський. — Розчленувати Росію, знесилити її та підкорити собі економічно — такою є одна з цілей задуманої Німеччиною війни. План утворення України підготовлювався у Відні та Берліні давно; методи збудження штучного сепаратизму були розроблені в Галіції задовго до війни»⁵⁰. Відзначимо, що подібні тези О. Волконський тиражував на сторінках еміграційних монархічних видань і в другій половині 20-х років⁵¹.

Даниною минулому часу військового протистояння було огульне звинувачення М. Грушевського та інших українських лідерів в отриманні коштів на розкол Росії від ворожих їй держав⁵². Особливо завзято у пошуку та смакуванні подробиць цієї «теорії змови» вправлялася російська емігрантська преса. Так, наприклад, редактор празької газети «Славянская заря» Євген Єфимовський у своїх численних опусах, оперуючи документами міфічного походження, радше за все придуманими в самій редакції, викривав М. Грушевського як «агента Відня та Берліна», за вказівкою та на фінансування котрих той створював не лише політичний рух, але й власну історичну концепцію та саму українську мову⁵³. Про характер і достовірність таких документів свідчить описаний Є. Єфимовським випадок зі спробою представника російського уряду напередодні війни домовитися з М. Грушевським припинити антиросійську діяльність в обмін на щедre фінансування. Та, виявилось, не зійшлися в ціні — М. Грушевський

начебто заявив посереднику, що «російський уряд не може мені дати стільки грошей, скільки я отримую... з Берліна»⁵⁴.

Критика М. Грушевського в російському емігрантському середовищі не вщухала і в другій половині 20-х років, коли сам український учений, повернувшись на Батьківщину, відійшов від політичної діяльності. М. Грушевського надалі вважали ідеологом українського руху, істориком, що у своїх історичних працях обґрунтовував ідею політичної самостійності українського народу з метою розколу імперії. Промовистим прикладом таких інсинуацій слугує праця А. Стороженка «Украинское движение. Краткий исторический очерк, преимущественно по личным воспоминаниям», опублікована у 1925 р. в Берліні. Сховавшись за псевдонімом А. Царинного, цей нащадок знаного козацько-старшинського роду в своєму антиукраїнському памфлеті у традиційних для російських прихильників правомонархічної ідеології темних барвах змалював український національний рух та його лідерів. Окреме місце в книзі А. Стороженка було відведено критиці наукової, організаційної та суспільно-політичної діяльності М. Грушевського. Автор звинуватив видатного вченого в цілеспрямованій діяльності по розколу «єдиного» російського народу та імперії, зрозуміло, на гроші ворожої Росії Австро-Угорщини. Така руйнівна діяльність автора «Історії України-Руси», переконує А.Стороженко, проводилась у трьох головних напрямках: штучного створення української літературної мови, відмінної від російської, але насиченої полонізмами; перегляду класичної «звичайної» схеми російського минулого та, відповідно, побудові сепаратної української історичної моделі; створенні гурту української інтелігенції, в середовищі якої панують переконання про Росію як «тюрму народів» та виношуються плани відірвання від неї українських земель⁵⁵. Таке безоглядне антиукраїнство А. Стороженка було розкритиковане в українській публіцистиці з обох боків Збруча⁵⁶.

Відзначимо, що подекуди участь у розвінчанні «української теорії М. Грушевського» брали авторитетні російські історики, намагаючись різноманітними наукового характеру аргументами довести справедливість тез прихильників «єдинонеделимства». Наприклад, П. Біцилли у своїй книзі «Проблема русско-украин-

ских отношений в свете истории», оперуючи багатим історичним матеріалом, наводив численні прецеденти у світовій історії, коли відмінні з культурного та мовного погляду сусідні етноси ставали з часом єдиним національним організмом. Звідси автор зробив висновок про штучність спроб українських інтелектуалів відродити неіснуючий нібито народ, який є реальним лише в їх уяві⁵⁷.

Символічно, що навіть смерть М. Грушевського не примирила з ним його опонентів з табору російської еміграції. Яскравим прикладом слугує некролог, котрим газета «Последние новости» — орган російських емігрантів у Парижі — відгукнулася на смерть українського академіка. У традиційному для чорносотенної пропаганди дусі акцентувалася руйнівна для «єдиноединої» Росії різнобічна діяльність українського вченого. М. Грушевського було названо «людиною глибоко ворожою Росії», а його «Історію України-Руси» — «монументальною працею», «в якій з великою ерудицією та з не меншою тенденційністю було здійснено спробу переглянути всю історію київської та південної Росії з вузького націоналістичного українського погляду, відокремлюючи її від історії «Московщини». І вже цілком абсурдним виглядає твердження, що більшовики в останні роки остаточно зняли з ученого кару ув'язнення та «за старі заслуги» призначили йому державну пенсію й влаштували «національні» похорони⁵⁸.

Узагальнюючи наші спостереження над правомонархічною рецепцією творчої спадщини М. Грушевського протягом першої третини ХХ ст. можемо впевнено ствердити, що вона стала своєрідним дзеркалом, у якому виразно відобразилося ставлення до всього українства з боку представників правого крила російської суспільно-політичної думки. Швидка еволюція теоретичних засад українського руху наприкінці ХІХ — в першій третині ХХ ст., урізноманітнення культурно-наукових форм національного життя та ускладнення його суспільно-політичного поля, вимагали адекватної відповіді з боку носіїв великодержавного мислення. У підсумку була створена цілісна ідеологічна модель, сфокусована на дискредитації українських національних постулатів, що в головних своїх складових

безапеляційно відкидала погляди М.Грушевського. Постать ученого у короткому часі стала в очах прихильників правомонархічної ідеології символом всього модерного українства та була піддана безпрецедентній демонізації, при цьому його ідеї було відверто спровоковано. Незважаючи на очевидну абсурдність закидів, що прозвучали на адресу автора «Історії України-Руси», вони виявилися напрочуд затребуваними при формуванні образу нового ворога «великої Росії» та міцно вкорінилися в міфологізованому світогляді у вигляді стереотипів про «українську зраду слов'янства» та «Грушевського-націоналіста». Про їх життєвість промовисто свідчить посилення в сучасній Росії шовіністичної риторики як на адресу України, так і одного з її найвидатніших синів⁵⁹.

---

¹ Див. напр.: Гула Р. В. «Киевлянин» та суспільно-політичні рухи в Україні: 1900–1914 роки: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний ун-т. — Д., 2003. — Арк. 122–126; Антонченко Т. В. Періодична преса Києва як джерело вивчення суспільно-політичної історії України (1905–1914 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2004. — Арк. 177–183; Половинчак Ю. М. Боротьба газети «Киевлянин» з українством наприкінці ХІХ — початку ХХ століття: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. — К., 2007. — С. 15–17.

² Див. спроби аналізу російської грушевськіани: Тельвак В. Наукова спадщина Михайла Грушевського в російській історіографії кінця ХІХ — першої половини ХХ століття // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Вип. V. — Х.: ФріМайнд, 2002. — С. 64–78; Тельвак В. Перший том «Історії України-Руси» Михайла Грушевського в оцінках сучасників // Історіографічні дослідження в Україні. — К.: НАН України. Ін-т історії України, 2007. — Випуск 17. — С. 16–38.

³ Див. напр.: Неизвестный. Беседа // Киевлянин. — 1895. — № 15. — С. 2; Н. Р-в. [Рышков Н.]: Записки наукового товариства імені Шевченка. Виходять у Львові під редакцією Михайла Грушевського. Т. ХІХ. Львів, 1898 // Исторический вестник. — 1898. — Т. LXXIV. — С. 316–318.

⁴ Флоринский Т. Критико-библиографический обзор новейших трудов и изданий по славяноведению // Университетские известия. — 1898. —

№ 11. — С. 219; *Флоринский Т.* Критико-библиографический обзор новейших трудов и изданий по славяноведению // Университетские известия. — 1901. — № 4. — С. 38–45.

⁵ *В. Д.* [*Доманицький В.*]: Записки наукового товариства імені Шевченка, тт. 31–32 // Киевская Старина. — 1900. — Т. LXXI. — С. 35.

⁶ *В. Б-скій.* [*Боцяновский В.*]: Записки Наукового Товариства імени Шевченка. Т. XXXI и XXXII. Львів. (Львов. Австрійская Галиція) // Вестник Всемирной Истории. — 1901. — № 5. — С. 250.

⁷ Там же. — С. 251; XI ruský archaeologický sjezd v Kijevě // Slovansky Přehled. — Praha, 1899. — Ročník II. — S. 23–26; 85–86.

⁸ Еще о Киевском Археологическом съезде. Письмо в редакцию проф. Т.Д.Флоринского // Вестник Европы. — 1900. — № 1. — С. 406–415; *Флоринский Т.* Малорусский язык и «українсько-руський» литературный сепаратизм. — Спб., 1900. — 163 с.

⁹ Див. напр.: *Ш.* Несколько слов по поводу XI археологического съезда в Киеве // Русская мысль. — 1899. — Кн. XII. — С. 96–104; *Михальчук К.* Что такое малорусская (южнорусская) речь? (Оттиск из журнала «Киевская Старина»). — Киев, 1899; *Т.* [*Пупин О.*]: Известия XI Археологического съезда в Киеве, 1–20 августа 1899 г. Киев, 1899. *К.Михальчук.* Что такое малорусская (южнорусская) речь? (Оттиск из журнала «Киевская Старина»), Киев, 1899 // Вестник Европы. — 1899. — № 11. — С. 394–402; *Spectator* [*Лотоцький О.*]. Проф. Флоринський і українсько-руське письменство. Відбитка з «Літературно-Наукового Вістника» за 1900 р. — 24 с.

¹⁰ *Покровскій Н.*: Изборник Киевский, посвященный Т.Д.Флоринскому // Русская мысль. — 1905. — Кн. VII. — С. 213–214.

¹¹ Проф. *Т. Д. Флоринский.* О усвоении малорусскому языку роли органа науки и высшей образованности // Галичанин. — 1900. — № 15–19, 21–42, 51, 54; [*Флоринский Т.*] «Українскій» сепаратизм и народная школа // Галичанин. — 1907. — Ч. 167. — С. 2; Ч. 168. — С. 2.

¹² Див. напр.: *Филевич И. П.* По поводу теории двух русских народностей. — Львов: Издательство «Галицко-русской магицы», 1902; *Флоринский Т.* Нужны-ли «украинския кафедры»? — Львов: Издание О. А. Маркова. Из типографии Ставропигийского института, 1907.

¹³ Печать об одноцельном рутенском клубе // Галичанин. — 1907. — Ч. 130. — С. 1.

¹⁴ *Флоринский Т. Д.* Критико-библиографический обзор новейших трудов и изданий по славяноведению // Университетские известия. — 1905. — № 11. — С. 184–189.

¹⁵ Див. напр.: *Щеголев С. Н.* Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. — Киев, 1912. — С. 139–140.

¹⁶ *Радченко К.*: Статьи по славяноведению. Выпуск I. Спб., 1904 // ЖМНП. — Часть. CCCLXI. — Октябрь. — Спб., 1905. — С. 443–453.

¹⁷ *Павлов Н. М.* Ученый труд господина профессора Грушевского «Очерк истории украинского народа» // «Украинская болезнь» русской нации. — М.: Имперская традиция, 2004. — С. 186. Вперше опубліковано у харківському журналі «Мирный труд» за 1905 р., а також окремою брошурою (Харків, 1905 р.).

¹⁸ *Сикорский И. А.* Русские и украинцы (Глава из этнологического катехизиса). Доклад в Клубе Русских Националистов в Киеве 7 февраля 1913 года. — Киев, 1913. — С. 12–13.

¹⁹ Там же. — С. 53.

²⁰ Див. напр.: Сборник клуба русских националистов. — Выпуск четвертый и пятый. — Киев, 1913. — С. 140–144.

²¹ Див. докл.: *Половинчак Ю. М.* Борьба газеты «Киевлянин» с украинством наприкінці XIX — початку XX століття: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. — К., 2007. — С. 10–17.

²² Див. напр.: *Флоринский Т. Д.* Критико-библиографический Обзор новейших трудов и изданий по славяноведению // Университетскія известія. — 1910. — № 11 — С. 7–12; *Флоринский Т.* Малорусский язык и «українсько-руській» литературный сепаратизм. — Спб., 1900. — С. 101. Див. також: *Флоринский Т.* Зарубежная Русь и ея горькая доля. — Киев, 1900.

²³ *Т. Ф.* [*Флоринський Т.*] «Украинцы» и кровавые выборы // Киевлянин. — 1907. — № 149. — С. 1; Його ж. Толки об «автономии Украины» // Киевлянин. — 1907. — № 159. — С. 2.

²⁴ Проф. *Т. Д. Флоринский*: Зарубежная Русь и ея горькая доля. — Киев, 1900 // Славянский век. — Вена, 1900. — № 7–8. — С. 43–44. Огляд наведений без авторства.

²⁵ Див. напр.: *Т.*: *Флоринский Т.* Малорусский язык и «українсько-руській» литературный сепаратизм. — Спб., 1900; Его же. Зарубежная Русь и ея горькая доля. — Киев, 1900 // Вестник Европы. — 1900. — № 10. — С. 842–845; *В. III.* Существует ли украинский сепаратизм? // «Кіев». — 1910. — № 8. — С. 2–5; *А.Ш.* Еще об украинском «сепаратизме»? // «Кіев». — 1910. — № 10. — С. 3–4.

²⁶ А. М. [Максимов А.]: Флоринский Т. Малорусский язык и «украинско-русский» литературный сепаратизм. — Спб., 1900 // Этнографическое обозрение. — 1900. — № 3. — С. 154.

²⁷ Див. напр.: *Polivka J.*: Prof. T.D. Florinskij, Slavjanskoje plemja // Český Časopis Historický. — Praha, 1908. — Sešit 1. — С. 85–90.

²⁸ Див. докладніше у збірці матеріалів: К вопросу о кандидатуре на кафедру русской истории в университете Св. Владимира профессора Львовского университета Михаила Грушевского. — К., 1908. — 68 с.

²⁹ *Василенко Ник.* К замещению кафедры русской истории в Киевском университете // Киевский голос. — 1907. — № 81. Див. також: *Побіда «тоже — Малороса»* // Буковина. — 1908. — Ч. 55. — С. 2–3.

³⁰ *Романовський В.* Сторінка з недавнього минулого // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. — К, 1928. — С. 428–430.

³¹ Записка *А. И. Савенка* об украинском движении // Сборник клуба русских националистов. — Выпуск четвертый и пятый. — Киев, 1913. — С. 266–267.

³² *Щеголев С. Н.* Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. — Киев, 1912. — С. 73.

³³ Там само. — С. 113.

³⁴ Див. про це докл.: *Смолин М.* Современное положение России и феномен «украинского» отщепенства // Щеголев С.Н. История «украинского» сепаратизма. — М.: Имперская традиция, 2004. — С. 13–15.

³⁵ Див. про це докл.: *Єфремов С.* Благородный осведомитель. Щеголев С. Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. Киев, 1912. // Украинская жизнь. — 1913. — № 2. — С. 85–98.

³⁶ *Щеголев С.* Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи. — Киев, 1914.

³⁷ Ссылка М. С. Грушевского. Подготовил Павел Елецкий // Минувшее: Исторический альманах. 23. — Спб.: Издательство Феникс, 1998. — С. 210.

³⁸ *Лотоцький О.* Сторінки минулого. — Варшава, 1933. — Ч. 2. — С. 157.

³⁹ Див. напр.: Записка об украинском движении за 1914–1916 годы с кратким отчетом истории этого движения, как сепаратистско-революционного течения среди населения Малоросии // Український археографічний збірник. — К., 1926. — Том перший. — С. 274–354. Див. про це докл.: *Гермайзе О.* Матеріали до історії українського руху за світової війни // Український археографічний збірник. — К., 1926. — Том перший. — С. 271–273.

⁴⁰ Кулаковскій Ю. Русским людям, именующим себя «украинцами» // Киевлянин. — 1915. — № 258. — С. 1.

⁴¹ Грушевский М. Ветхий прах // Речь. — 1915. — № 281. — С. 2. Передруковано в: Жуковський А. Гетьман Іван Мазепа в оцінці Михайла Грушевського // Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції. — Львів, 1997. — Том ССXXXIII. — С. 463–467.

⁴² Життя професора Михайла Грушевського від вибуху світової війни // Земля і Воля. — Львів, 1920. — № 25. — С. 2.

⁴³ Шульгин В. Малая Русь // Малая Русь. — К., 1918. — Выпуск первый. — С. 4.

⁴⁴ Там же. — С. 6.

⁴⁵ Савенко А. Наше национальное имя // Малая Русь. — К., 1918. — Выпуск первый. — С. 21.

⁴⁶ Щеглов Б. К вопросу о национальном имени Южной Руси // Малая Русь. — К., 1918. — Выпуск первый. — С. 32–43.

⁴⁷ Е *** То, что я помню (Из женских переживаний в дни царствования большевиков) // Малая Русь. — К., 1918. — Выпуск второй: Война украинцев с большевиками (1 ноября 1917 г. — 17 февраля 1918 г.). — С. 86.

⁴⁸ Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упорядкування, археографічна передмова Г.Сварник. — Львів–Нью-Йорк, 1998: Видавництво М.П.Коць. — С. 132.

⁴⁹ Волконский А. М. Историческая правда и украинофильская пропаганда // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. Сборник. / Вступительная статья и комментарии М. Б. Смолина. — М.: Москва, 1998. — С. 31–32, 39, 43, 82 та ін.

⁵⁰ Там же. — С. 90.

⁵¹ Див. напр.: Волконскій А. М. В чем главная опасность? // Карпатскій свет. — 1929 — № 4. — С. 493–500; Wolkonsky A. pr. «Russ» del Sud e «Russ» del Nord // L'Europa Orientale. — Roma, 1929. — Anno IX. — S. 203–213; Волконскій А.М. Имя Руси в домонгольскую пору. — Прага, 1929.

⁵² Див. напр.: Романовский Ю. Д. Украинский сепаратизм и Германия // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. Сборник. / Вступительная статья и комментарии М. Б. Смолина. — М.: Москва, 1998. — С. 296–312. Уперше книга була видана в 1920 р. в Токио.

⁵³ Ефимовский Е. Возрождающая Россия и ее враги // Славянская заря. — Прага, 1919. — № 24. — С. 5–6; № 25. — С. 2–3; Ефимовский Е. Роковая годовщина // Славянская заря. — Прага, 1919. — № 96. — С. 1. Див. також:

Кутенов Р. Большое чувство // Славянская заря. — Прага, 1919. — № 26. — С. 1; Габсбурги и Украина // Славянская заря. — Прага, 1919. — № 29. — С. 2–3.

⁵⁴ Le «Peuple Ukrainien» par un Petit-russien de Kief. — Nancy–Paris–Strasbourg, 1919. — P. 22–23; Изменники // Славянская заря. — Прага, 1919. — № 20. — С. 2–3.

⁵⁵ *Царинный А.* Украинское движение. Краткий исторический очерк, преимущественно по личным воспоминаниям // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. Сборник. / Вступительная статья и комментарии М. Б. Смолина. — М.: Москва, 1998. — С. 173–181.

⁵⁶ *Дорошенко Вол.*: Царинный А. Украинское движение. Краткий исторический очерк, преимущественно по личным воспоминаниям. С введением князя А. М. Волконского. Берлин, 1925 // ЛНВ. — 1926. — Т. ХСІ. — С. 284–287; «Очень ценный труд» // Українські вісті. — Париж, 1926. — №. 16. — С. 3; *Гнатович В.* «Фантастичні мрії» // Тризуб. — Париж, 1926. — Число 24. — С. 15–18; *Айзеншток І.*: Царинный А. Украинское движение. Краткий исторический очерк, преимущественно по личным воспоминаниям. — Берлин, 1925 // Червоний шлях. — 1926. — № 9. — С. 260.

⁵⁷ *Бицилли П. М.* Проблема русско-украинских отношений в свете истории. — Прага: Издательское общество «Единство», 1930. — С. 5–38.

⁵⁸ *М. С. Грушевский* // Последняя новости. — Париж, 1934. — № 4998. — С. 3.

⁵⁹ Див. напр.: *Смолин М.* «Украинский туман должен рассеяться, и русское солнце взойдет» // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. Сборник. / Вступительная статья и комментарии М. Б. Смолина. — М.: Москва, 1998. — С. 3–21.